

Aspectes oblidats del mestratge d'Álvaro Santamaría Arández

G. ROSSELLÓ BORDOY

Álvaro Santamaría Arández és un referent dins la historiografia mallorquina de finals del segle passat. La seva tasca investigadora, prou reconeguda, suposa una aportació cabdal a la nostra història, a més d'introduir noves idees i nous enfocaments no tan sols pel que fa al període medieval, l'especialitat més pregona que va conrar, sinó amb incursions prou assenyades dins l'Edat Moderna.

La trajectòria investigadora i docent al llarg de l'etapa universitària que va cloure els anys de docència d'Álvaro, és coneguda amb escreig, hagut compte que des de la reinstauració dels estudis universitaris a Mallorca l'any 1967 fou un dels professors amb més activitat en ambdós camps de la nostra Universitat. Maria Barceló Crespi ja destacà aquest aspecte en referir-se al caire docent d'Álvaro al llarg del seu pas per la Universitat de les Illes Balears: quinze memòries de llicenciatura i cinc tesis doctorals dirigides per ell suposen una aportació que encara no ha sigut superada pels professors d'estudis històrics de la UIB.

Emperò la tasca silenciosa que desenrotllà en el camp de l'ensenyament mitjà és un aspecte mai tractat. Des de la seva arribada a Mallorca l'any 1943 com a catedràtic de *Geografia e Historia*, fins a l'excedència voluntària sol·licitada per tal d'accedir, sense travetes, que foren moltes, a la Universitat, envers 1970, foren més de vint i cinc anys dedicats a tan noble funció. Al meu entendre aquesta és una mostra prou important del seu tarannà professional en el que la investigació fou una dèria essencial, emperò sense oblidar mai que la docència, a tot nivell, significà quelcom molt important dins la seva activitat humanística.

El que interessa ara no és la funció universitària desenrotllada per Álvaro tant a la Universitat de València durant els seus primers anys de recent estrena de la llicenciatura, com a la nostra. És el més important la ignota dedicació a la joventut des de les aules del batxillerat. D'aquell batxillerat de set cursos dels seus primers anys de docència, als altres plans d'estudi que sense ser tan feixucs, encara suposaven una onerosa càrrega per a molts. Plans d'estudi que si els comparem amb la manca absoluta de feixuguesa que avui dia suposa l'ensenyament de la història dins la formació intel·lectual del jovent, a la llarga són motiu d'enyorança.

Com he esmentat abans Álvaro Santamaría Arández arribava a Mallorca l'any 1943. Era el 7 de desembre. Recent guanyades les oposicions a càtedres li pertocà la de l'Institut Joan Alcover. Institut creat a conseqüència de les noves directrius de l'ensenyament en aquelles saons en què la coeducació era blasmada per les autoritats competents.

En aquella època el que fou prestigiós *Instituto General y Técnico*, successor decimonònic de la Universitat Literària, esvaïda gràcies a la desamortització, era l'únic centre oficial d'ensenyament mitjà. Arrel del *glorioso alzamiento* (?) quedà desmembrat en dos centres, masculí i femení, que al llarg de més de trenta anys monopolitzarien a nivell oficial els estudis de batxillerat. Els centres privats, la major part de caire religiós i alguns, esquifits, laics, complementaven la formació intel·lectual amb certa independència, encara que la revàlida o examen d'estat era ineludible per assolir la deguda titulació.

Voldria, doncs, insistir en aquest aspecte de l'actuació professional d'Álvaro Santamaría que vaig poder conèixer de manera directa en aquells moments meus, primerencs, de la lluita per la vida quan la docència fou també per a mi un medi de supervivència. En aquest cas cal recordar no tan sols el professor amb una ja llarga trajectòria com a docent sinó també a l'autor amb una experiència didàctica que féu possible que els seus llibres escolars assolissin una importància excepcional i que avui dia molts de professors universitaris enyoren en veure com la formació dels aspirants que arriben a les seves aules és tan feble que ni tan sols han paït una mínima part de la ciència que trespuaven aquells llibres de text, de presentació humil, sense fantasies gràfiques ni coloraines estrepitoses que a hores d'ara primen per damunt de totes les coses.

Les primeres obres didàctiques sorgides de la ment de Santamaría foren publicades per una modesta editorial ASA que, pudorosament, amagava el nom de l'autor i que tenia la seu a un enigmàtic carrer de Sant Bartomeu, 39 de Palma, el seu primer domicili ciutadà. Les podem seguir a través dels següents títols:

Spania. Historia de España. 1ª edició, sense data, 369 planes, il·lustrada amb fotografies.

Knosos. Historia de la cultura. També sense data, 122 planes, sense il·lustracions.

Hermes. Historia del mundo. Sense data. 118 planes amb mapes i fotografies.

Tartesos. Historia de España. Sense data, 126 planes, il·lustracions.

Hermes. Geografía de las grandes potencias. Envers 1960 (?). 108 planes, il·lustracions.

Kronos. Historia del mundo. Sense data, 459 planes.

Dins la sèrie amb peu d'impremta S. Bartolomé, 39, també hi figura una *Geografía económica y política. Plan 1953*, que no he pogut consultar.

Podem establir que aquesta primera etapa d'autor-editor abastaria els deu primers anys de l'activitat docent del novell professor. Etapa presidida per la modèstia, la manca de mitjans, entrebancs superats per l'entusiasme i coratge d'un home que poques vegades va defallir de les seves conviccions.

Posteriorment es pot comprovar com l'abast dels textos de Santamaría ultrapassaren els límits insulars i entre 1950 i 1964 les editorials canvien. Així trobam:

El Creciente fértil. Madrid, 1957, Instituto de Formación del Profesorado de Enseñanza Laboral, 23 pp. + 1 lámina.

El Noreste de España, Madrid, 1964, Ministerio de Educación Nacional, 265 pp. Fotografies i plànols. Amb una presentació gràfica poc freqüent per a l'època.

Ecumene, Curso de Geografía Universal, Editorial Teide, any 1950, 143 planes i petites fotografies en blanc i negre.

Atenas II. Historia Universal y de España, Barcelona, Ed. Vicens Vives, 166 planes.

A partir de 1958 l'editorial que va acollir els textos de Santamaría fou *Prensa Española* de Madrid. En aquells moments els textos d'Álvaro assoliren una importància especial i una difusió extraordinària, superant editorials com *Atlas* de Madrid, amb una llarga tradició en material didàctic per a estudiants de batxiller, l'editorial *Ruiz* de Madrid o a la *ECIR* valenciana que inicià unes noves pautes en la presentació dels textos dedicats a l'ensenyament mitjà.

Amb tota seguretat les reedicions i revisions d'aquests textos continuaren al llarg de la dècada dels seixanta i tal volta després, quan Álvaro havia deixat l'ensenyament secundari per dedicar-se de ple a la Universitat. Fou llavors quan ens retrobarem després d'una etapa de contactes esporàdics on vaig poder seguir de prim compte la seva trajectòria encara que fos de lluny.

En realitat vaig conèixer per primera vegada Álvaro Santamaría el setembre de 1955. Aleshores jo havia acabat pocs mesos abans la carrera i les primeres passes dins el món de la ciència s'iniciaren amb una feina marginal al llarg del IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. La intervenció de Santamaría en aquell Congrés fou copsadora quan davant la flor i nata de la medievalística de l'Estat i d'importants especialistes estrangers, un professor d'Institut tenia la gosadia de plantejar la problemàtica entorn a la participació dels representants del Regne de Mallorca al Compromís de Casp (*El reino de Mallorca en la primera mitad del siglo XV*, Palma, 1955). Participació anul·lada per les ingerències valencianes i catalanes en aquell afer que Álvaro blasmà sense contemplacions.

Recordem que en aquelles saons les coses que no entraven dins la més pura ortodòxia política del moment podien ser, més bé, diria, eren perjudicials pels qui les formulaven. La força amb que mantingué les seves fermes conviccions em cridaren l'atenció i pocs anys després refermàrem la relació professional quan recentment creada la Delegació del Servei d'Excavacions Arqueològiques en el si de l'Estudi General Lul·lià organitzàrem un cicle de conferències sobre prehistòria local destinat al professorat de primària que treballava a Ciutat.

Santamaría es mostrà reticent en principi, perquè no es considerava arqueòleg ni prehistoriador, emperò acceptà, de manera que professà una inolidable lliçó sobre la Mediterrània i el procés expansiu dels pobles orientals, recalcant com el marc geogràfic originari del món púnic obligava, per pura necessitat vital, a unes diàspores que altres pobles no tenien l'ofec de practicar-les. Fou una bella demostració de la coneixença del tema per part de l'orador que malgrat la prevenció inicial, tenia les idees prou clares sobre el procés d'expansió de la cultura a través de la mar que fou nostra.

Reticència inicial, és veritat, emperò falsa modèstia quan contemplam com els títols que havia donat als seus manuals amagaven una plena conjunció amb el passat, no tan sols clàssic, sinó encara més llunyà. La simple relació de noms ens descobreix un Santamaría ben amarat de classicisme: *Spania, Knosos, Tartesos, Kronos, Ecumene*, fins i tot *Hermes* que encapçalava una molt primerenca història del món per retornar anys després per encobeir la geografia de les grans potències mundials. No he pogut manejar el fulletó (23 planes + 1 làmina) que titulat *El Creciente fértil*, ens desvetllaria moltes foscúries sobre la preparació d'Álvaro envers els temps abans de la història.

En finalitzar el curs acadèmic 1960-1961 Álvaro Santamaría Arández deixava la docència a l'Institut Joan Alcover per passar a impartir la seva càtedra de *Geografía e Historia* a l'Institut Ramon Llull, Aleshores, recent guanyada l'oposició al cos d'adjunts d'Institut, el meu nou lloc de treball suposà per a mi una feixuga tasca perquè em pertocava substituir en la docència a Álvaro, com encarregat de càtedra mentre que aquesta restàs vacant.

Fou quan vaig poder gaudir del mestratge de Santamaría i entrar en contacte amb els seus manuals de batxillerat que, gràcies a la nova etapa, esponerosa, de la mà de *Prensa Española, S. A.*, assoliren una difusió extraordinària que ultrapassà els límits de les nostres illes. Encara eren moments en els quals l'ensenyament de la història i de la geografia física i humana mantenien el seu valor i no havien patit la indiferència o més bé menyspreu que a partir de les reformes educatives de l'etapa ministerial Villar Palasí marcaren la més absoluta decadència dels estudis històrics, per no referir-me als geogràfics que sempre vaig mantenir en una prudent reserva. La competència era ferotge i els manuals de batxillerat havien proliferat de manera angoixant.

Abans de 1958 els manuals ASA passaren a ser editats per *Prensa Española* i, deixant de banda les constants reedicions he pogut establir una relació prou ajustada de la seva activitat en aquell camp. Així es poden esmentar els següents títols en el camp de la geografia:

1958 *Geografía Universal* (2ª edició) de 286 planes, dibuixos i fotografies. També he identificat una edició de 1959

1959 *Geografía de España. Curso primero*, 288 planes, dibuixos i fotografies. Edicions sense data i de 1969.

1962 *Geografía Universal* (4ª edició revisada).

s. d. *Geografía política y económica* (6° curso), 239 pp.

1965 *Geografía de España. Curso primero*, (6ª edició revisada).

De sempre vaig tenir una especial predilecció pels textos de geografia on els comentaris literaris sobre diferents indrets aportaven quelcom més que l'aspror de la descripció geològica o les llistes que havíem de memoritzar de la geografia postal. No de bades en aquella època era coneguda i recordada la frase de Manuel Casas Torres que afirmava que els espanyols començaven a odiar la geografia als deu anys i oblidar-la a partir dels catorze. Els llibres de Santamaría ens conjugaven literatura amb història, poesia amb comentaris personals, vívids i aclaridors. De vegades no exents d'ironia quan en nota afegia alguna clarícia als retrets que les comissions ministerials, avaluadores dels llibres, sempre omnipotents a l'hora de donar-lis el *placet*, imposaven els seus criteris per damunt les opinions dels autors.

De ben prest vaig captar la sornegueria d'Álvaro encara que mai vaig intentar esbrinar directament si rere les seves paraules hi havia ironia o simple sarcasme quan en tractar de les comarques naturals de la província de Toledo afegia en nota. L'única nota marginal que he pogut localitzar en els seus llibres de text.

Destacan otras comarcas –bien conocidas por el Dr. Jiménez de Gregorio-: la de los Montes de Toledo, con los centros de los Yébenes y Navahermosa; y entre los Montes de Toledo y La Jara, el territorio de Valdepusa, cuyo centro son Los Navalmorales.

En veritat sia dita tal territori de Valdepusa seria coneixença especial de l'esmentat senyor, perquè després de trescar un poc per aquelles rodalies tal denominació no figurava als atlas. Ben recentment en una de les estades a Vascos (Toledo) vaig localitzar aquell indret. Si es tractava d'una comarca natural o no, no tenc coneixences suficients per assegurar-ho.

L'aportació dins el camp de la història, universal o d'Espanya, fou també copiosa. La relació obtinguda és com s'expressa a continuació, tot citant les obres editades per Prensa Española que donaren gran popularitat al professor Santamaría:

s. d. *Historia moderna y contemporánea. Curso Cuarto* (Cuarta edición revisada). Comprovades altres de 1957 i 1959. Predomini de mapes
1958 *Historia del Arte y de la Cultura* (Primera edición). Hi ha edicions de 1964 i 1965.

1960 *Historia Universal. Cuarto curso.*

s. d. *Historia Antigua y Media. Curso tercero* (segunda edición revisada). 207 planes i abundant il·lustració en especial mapes.

s. d. *Historia Moderna y Contemporánea. Curso cuarto* (4ª edición revisada).

s. d. *Historia del Arte y de la Cultura. Quinto curso.* 252 pp. i fotografies.

Si bé no es considerarà prehistoriador cal resaltar alguns aspectes. A la seva història antiga i mitja impartida a tercer de batxillerat els anys seixanta l'atenció prestada al món antic abastava el 42% del total. Fins i tot quan els plans d'estudis posteriors a 1967 reduïren a la mínima expressió el programa d'història el percentatge dedicat al món antic era d'un 20'96 %.

Just ara quan els universitaris ni coneixen allò de *Viriato, pastor lusitano*, ni han sentit parlar d'*Indíbil y Mandonio*, ni qui era *Almanzor*. Personatge que també fou atès per la ironia d'Álvaro quan afirmà: *A poco de morir Almanzor, por fortuna para los cristianos, el Califato se divide en pequeños Estados llamados reinos de taifas.*

No diguem que el tractament de la nostra història local fos atès de bon de veres. Del rei En Jaume els infants de la meva generació, quan érem infants, en teníem notícia. Dels seus successors res de res. Encara ara la història nostrada es manté en *las afueras de la historia* com diria un bon amic nostre.

Bàsicament tot el cicle de batxillerat quedava cobert gràcies a la producció didàctica de Santamaría. Sens dubte el llistat recuperat és incomplet. La meva experiència docent en el camp del batxillerat fou curta i quan l'ensenyament de la geografia i de la història va minvar a tenor del que consideraven les portentoses

llumeneres que pontificaven des del Ministeri d'Educació i Ciència, vaig deixar de mantenir relació directa amb aquest tipus de docència.

El que sí fou aclaridor, gràcies a l'experiència inicial a l'Institut Joan Alcover, fou el contacte amb les alumnes que en aquell curs acadèmic de 1961-1962 cursaven el preu, o curs preuniversitari. És a dir per a nosaltres batxillers anys enrere havia sigut el 7e curs, previ a l'examen d'estat o revàlida. El grup d'alumnes que formaven aquell curs procedien d'un batxiller iniciat sis o set anys abans, és a dir formades en el camp de la geografia i de la història, exclusiva i únicament per Álvaro Santamaría.

El tema monogràfic de l'assignatura que regia aquell curs tenia per títol: *Fuentes de energía*. A dir veritat era un tema que per a mi, amb tota sinceritat, em venia ample. No tan sols era matèria geogràfica sinó que hi havia connexions amb la física, química i ciències naturals que per força escapaven als meus sabers. Les joves estudiants que composaven el curs varen respondre a les mil meravelles perque enfocant el tema a nivell de seminari, aportant bibliografia i tot tipus de referències complementàries iniciaren una tasca de recerca, les de ciències dins el seu camp i les de lletres dins el seu, que féu possible endiumenjar unes contestacions adequades al temari que havien de defensar en el seu examen de grau.

Ho saberen fer a la perfecció, treballaren amb entusiasme i d'aquell curs, format per Álvaro Santamaría, sortiren un bon seguici d'importants docents i investigadores que posteriorment desenrotllaren una tasca científica i didàctica de molta categoria. Cal recordar que la seva activitat en el camp de l'ensenyament del llatí, de la història, fins i tot dues facultatives del cos d'arxius són bona mostra de l'activitat docent d'Alvaro Santamaría que fou l'artífex d'una preparació de base que avui dia notam a faltar de manera angoixant.

Si l'exemple del curs 1961-1962 es considera insuficient pensau que en anys anteriors les alumnes d'Alvaro Santamaría ja havien obert el camí i moltes d'elles iniciaren una activitat docent important.

No de bades aquells anys de docència extrauniversitària que Álvaro impartí a la nostra terra foren el prel·ludi, important prel·ludi, que cristalitzà anys després en les Memòries de llicenciatura i tesis doctorals que a través de la UIB fou una de les més belles herències que Santamaría deixà a la nostra terra.

Ediciones A.S.A. (envers els anys 1940)

Editorial Teide, Barcelona (envers els anys cinquanta)

Textos Prensa Española, 1962, 1965 i 1967

Ministerio de Educación Nacional, 1964

Resumen

La actividad docente de Álvaro Santamaría como catedrático de Geografía e Historia del Instituto Juan Alcover de Palma es analizada a partir de los libros de texto que a lo largo de su actuación en este campo escribió, obteniendo una muy amplia difusión en los años 40 y 60 del pasado siglo. Es un aspecto importante de su docencia, antes de su incorporación a la Universidad de las Islas Baleares, reflejada en la ulterior proyección profesional de algunas de sus alumnas en aquel centro.

Abstract

The teaching activities of Álvaro Santamaría, as Head of Geography and History at Juan Alcover Institute in Palma, are analysed by exploring the textbooks that he wrote during his career in this field: textbooks that became very widely known in the 1940s and 1960s. This is an important facet of his work as a teacher, before he joined the University of the Balearic Islands, reflected by the later careers of some of his students from the centre.